

HOBA ICTOPIA

УДК (UDC) [94:93] (477.5) «1906/1917»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2025.1\(49\).781](https://doi.org/10.33782/eminak2025.1(49).781)

POLTAVA CHURCH HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL COMMITTEE (1906-1917) IN STUDY AND PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE

Iryna Petrenko¹, Oleksandr Trygub²

¹ Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University (Poltava, Ukraine)
e-mail: poonsku@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

² Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine)
e-mail: alextrigub@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to analyze the Poltava Church Historical and Archaeological Committee (1906-1917) role in the study and preservation of historical and cultural antiquities of Poltava gubernia.

The scientific novelty. It has been established that during its brief period of activity the Poltava Church Historical and Archaeological Committee turned into a significant center for historical research in Poltava region, where the study and preservation of historical, archaeological, and cultural heritage became one of the main components, which provided the Committee with recognition and authority in scientific circles during the early 20th century.

Conclusions. During its 11-year activity, the Poltava Church Historical and Archaeological Committee underwent significant growth, evolving into a comprehensive institution dedicated to researching and studying of Poltava region's historical past. The center evolved into a genuine scientific society with its own printed organ and a distinctly delineated organizational structure, the latter of which was subject to the regulation of statutory provisions. The Committee's membership underwent consistent expansion, and its primary responsibilities encompassed a wide range of subjects, including the theory of science, church architecture, regional peculiarities, the history of church utensils, iconography, and church applied art, among others. The Poltava Church Historical and Archaeological Committee, which was established for both scientific research and the protection of antiquities, contributed to the formation of museum affairs in Poltava region, the creation of archaeological, ethnographic, and historical and cultural collections, initiated the museumization and study of churches, and conducted extensive cultural and educational work.

The activities of the Poltava Church Historical and Archaeological Committee and the eparchy's antiquities repository were regional in nature. The main reason for its establishment was the concern for modernity and the endeavor to preserve the antiquities of Poltava region, and the completion of the antiquities repository (museum) through acquisitions, exchanges, and donations. The antiquities originated from church and monastery sacristies and libraries, excavations, parishes, private individuals, etc. In the process of expanding the antiquities repository, the methodology of their scientific study was being gradually formed, the source base was enlarged, and materials were accumulated. For consultations and assistance in systematizing the received materials, the Committee invited well-known scholars and museum professionals – M. Biliashivskiy, K. Moshchenko, O. Levytskyi, H. Pavlutskyi, and others. Significant work was carried out by the head of the eparchy antiquities repository, priest V. Trypolskyi, who personally travelled to settlements and collected artifacts, and compiled a catalog of antiquities.

Keywords: Poltava Church Historical and Archaeological Committee, archaeological antiquities, scientific society, antiquities, cultural heritage, museum affairs

ПОЛТАВСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ (1906-1917 РР.) У ВИВЧЕННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Ірина Петренко¹, Олександр Тригуб²

¹ Полтавський національний педагогічний університеті імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна)

e-mail: poonsku@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

² Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

e-mail: alextrigub@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – проаналізувати роль Полтавського церковного історико-археологічного комітету (1906-1917 рр.) у вивченні та збереженні історико-культурних пам'яток Полтавської губернії.

Наукова новизна. Встановлено, що впродовж своєї нетривалої діяльності Полтавський церковний історико-археологічний комітет перетворився у справжній центр історичних досліджень Полтавщини, де вивчення та збереження історико-археологічної й культурної спадщини стало однією із чільних складових, що власне і забезпечило комітету визнання й авторитет у наукових колах початку 20 ст.

Висновки. Упродовж своєї 11-річної діяльності Полтавський церковний історико-археологічний комітет виріс у повноцінний центр дослідження минулого Полтавщини. Осередок еволюціонував у справжнє наукове товариство з власним друкованим органом і чітко визначеною організаційною структурою, що регламентувалася статутними положеннями. Склад комітету постійно розширювався, основними завданнями були проблеми теорії науки, церковна архітектура, її регіональні особливості, історія предметів церковного начиння, іконопису, церковного прикладного мистецтва тощо. Полтавський церковний історико-археологічний комітет, створений як з науковою, так і пам'яткоохоронною метою сприяв формуванню на Полтавщині музейної справи, створенню археологічних, етнографічних та історико-культурних колекцій, започаткував музеєфікацію та вивчення церков і проводив велику культурно-освітню роботу.

Діяльність Полтавського церковного історико-археологічного комітету та єпархіального древньосховища мала регіональний характер. Основною причиною його створення було занепокоєння сучасним і турбота про збереження пам'яток старовини Полтавщини, комплектування давньосховища (музею) шляхом придбання речей, обміну та пожертвувань. Пам'ятки надходили з церковних і монастирських ризниць і бібліотек, з розкопок, від парафій і приватних осіб тощо. У процесі комплектування давньосховища поступово формувалася методологія їхнього наукового вивчення, розширялася джерельна база, накопичувався матеріал. Для консультацій і допомоги в систематизації отриманих матеріалів комітетом запрошувалися відомі вчені й музейні діячі – М. Біляшівський, К. Мощенко, О. Левицький, Г. Павлуцький та ін. Значну роботу провадив завідувач єпархіального давньосховища, священник В. Трипольський, який особисто їздив по населеним пунктам і збирав предмети старовини та склав каталог старожитностей.

Ключові слова: Полтавський церковний історико-археологічний комітет, археологічні пам'ятки, наукове товариство, старожитності, культурна спадщина, музейна справа

Вступ

На початку 20 ст. підвищенню уваги до минулого, пам'яток археології, мистецтва, культури, історії та архітектури сприяло усвідомлення соціумом необхідності вивчення та збереження історико-культурної спадщини, проведення пам'яткоохоронної діяльності.

У становленні та розвитку краєзнавства, музейної справи, церковної археології, вивченні та збереженні культурної спадщини, публікації пам'яток церковної старовини великий внесок зробили церковні історико-археологічні товариства та комітети, створені у другій половині 19 – на початку 20 ст. на території Російської імперії, у тому числі і в українських губерніях¹. Саме вони фондували церковно-археологічні музеї-давньосховища, збирали старожитності, створювали історико-археологічні та статистичні описи тощо.

Першим в Україні таким музеєм був створений у 1872 р. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії². За його зразком, враховуючи досвід наукової та пам'яткоохоронної праці, такі установи почали створювати і в інших українських єпархіях: Свято-Володимирське православне братство з давньосховищем (1887 р. у м. Володимирі-Волинському), Волинське церковно-археологічне Товариство з давньосховищем й історичною бібліотекою (1893 р. у м. Житомирі)³. Наприкінці 19 – на початку 20 ст. починають функціонувати єпархіальні музеї (давньосховища) у Кам'янці-Подільському, Холмі, Полтаві, Чернігові, Львові.

Помітне місце серед церковних історико-археологічних товариств і комітетів посідав Полтавський церковний історико-археологічний комітет (далі – комітет) із єпархіальним давньосховищем. Це був другий музей в історії Полтави після створеного 1891 р. Природно-історичного музею Полтавського губернського земства. Одну з важливих складових збиральницької, охоронної та наукової роботи комітету було вивчення та збереження культурної спадщини. Цій темі і присвячено пропонуване дослідження. Отже, **метою статті** є аналіз діяльності Полтавського церковного історико-археологічного комітету у вивченні та збереженні культурних пам'яток та з'ясування його значення у спадщині наукових надбань регіону.

Огляд літератури

Напрацювання Полтавського церковного історико-археологічного комітету отримали увагу вже в часи його активної діяльності, але детальне вивчення його роботи та діячів розпочалося лише зі здобуттям незалежності України.

¹ Наприклад див.: Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві. *Київська старовина*. 1995. № 1. С. 82-89; Комарова И.И. Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX – начала XX вв. *Археологический ежегодник за 1990*. Москва: Наука, 1992. С. 83-102; Zemskyi Y., Trygub O. Podillia Church Historical and Archaeological Society in the Study of Archaeological Heritage. *Eminak*. 2023. № 2 (42). P. 234-251. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.2\(42\).650](https://doi.org/10.33782/eminak2023.2(42).650); Kravchenko I. Archaeological Antiquities of Church and Archaeological Museum at Kyiv Theological Academy (1872-1919). *Eminak*. 2023. № 2 (42). P. 252-270. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.2\(42\).651](https://doi.org/10.33782/eminak2023.2(42).651) та інші.

² Kravchenko I. Archaeological Antiquities of Church and Archaeological Museum... P. 254.

³ Литвин К. З історії формування етнографічної колекції виставки XIV археологічного з'їзду в Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2011. № 3. С. 96.

Полтавський історик і фундатор Музею Поле Полтавської битви І. Павловський при створенні своїх праць⁴ покликався на праці комітету.

З середини 1990-х років увага до проблеми діяльності Полтавського церковного історико-археологічного комітету, а також до його спадщини, стала постійною. Це пов'язано з тим, що інформаційне багатство напрацювань полтавських дослідників початку 20 ст. зберігає чималий потенціал, а тому продовжує активно жити і сучасний історіографічний процес, причому не лише в царині краєзнавства, але й щодо історії України загалом, проблем церковної історії, українських народних вірувань та обрядовості, археологічної спадщини Полтавщини та археографічних пам'яток тощо. Таким чином, різні проблеми історії діяльності комітету та його напрацювання прямо, або опосередковано вивчалися В. Жук⁵, О. Нестулею⁶ та Ю. Гужвою⁷.

Більш детальний огляд діяльності Полтавського церковного історико-археологічного комітету, зі спробою аналізу його значення у розвитку краєзнавчого руху на Полтавщині та ролі у створенні та діяльності Музею Поле Полтавської битви, зробила Л. Шендрик⁸.

Короткі довідки про діяльність комітету містяться в енциклопедичних виданнях⁹.

В основі джерельної бази запропонованого дослідження є три збірки праць¹⁰ Полтавського церковного історико-археологічного комітету, в яких відображено здобутки його пошукової, наукової, пам'яткоохоронної діяльності, а також матеріали XIV Всеросійського археологічного з'їзду, який відбувся у серпні 1908 р. у Чернігові¹¹, на якому було представлено здобутки діяльності полтавського комітету.

⁴ Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава: Товарищество печатного дела (быв. Дохмана), 1914. 296 с.; Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века: с портретами. Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912. 238 с.

⁵ Жук В. Що відомо про перший музей на полі Полтавської битви? *Наш рідний край*. Полтава, 1990. Вип. 4. С. 26-35; Жук В. Яка доля унікального дару молдавського господаря? *Наш рідний край*. Полтава, 1991. Вип. 6. С. 7-12.

⁶ Нестуля О. Церковна старовина Полтавщини (1917-1941 рр.). *Войналович В.А. держава і церква на Полтавщині за радянської доби*. Полтава, 2002. С. 37-72.

⁷ Гужва Ю. Володимир Іванович Трипольський. *Збірник наукових статей за матеріалами круглих столів, присвячених пам'яті історика, архівіста, музейника І.Ф. Павловського*. Полтава, 2015. Вип. 1. С. 49-55.

⁸ Шендрик Л. Полтавський церковний історико-археологічний комітет та його роль у фундації музею Полтавської битви на Шведській могилі. *Україна: архітектура, історія, мистецтво: матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції «Вайнгортівські читання»*. Полтава, 2012. С. 131-141.

⁹ Полтавський історико-археологічний комітет. *Полтавщина: Енциклопедичний довідник* / За ред. А.В. Кудрицького. Київ, 1992. С. 757-758; Ясь О.В. Полтавський церковно-археологічний комітет. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ, 2011. Т. 8. С. 374. Піскова Е.М. Полтавське єпархіальне давньосховище. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ, 2011. Т. 8. С. 370.

¹⁰ Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. Вип. 1. Полтава: Електрич. Типо-Лит. Торг. Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. 66 с.; Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. Вип. 2. Полтава: Електрич. Типо-Лит. Торг. Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 107 с.; Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. Вип. 3. Полтава: Електр. Тип. Г.И. Маркевича, 1912. 224 с.

¹¹ Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове 1908. Москва, 1911. Т. 1. 245 с.; Т. 2. 212 с.; Т. 3. 224 с.

У 1909 р. хранитель (завідувач) давньосховища, священник Володимир Трипольський, який по-суті став одним із фундаторів музейної справи на Полтавщині¹², видав його каталог накладом 1 500 примірників¹³ із детальним описом восьми відділів експозицій і бібліотеки, який дає уявлення про характер і зміст музейної колекції.

ЗАСНУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ТОВАРИСТВА

Церковна археологія належить до традиційних вітчизняних напрямків у галузі гуманітарних знань, хоча межі цього напрямку не були усталеними. Наприкінці 19 – на початку 20 ст. церковна археологія була, в основному, історією церковного мистецтва¹⁴. Цю дисципліну вивчали лише в духовних академіях, і подальший її розвиток був перерваний подіями 1917 р.

У другій половині 19 – на початку 20 ст. церковні історико-археологічні комітети і товариства були створені майже у кожній українській губернії Російської імперії. До їхнього складу входили, як правило, випускники Київської духовної академії (духовенство єпархій, вчителі місцевих духовних семінарій та училищ), фахові історики, етнографи, мистецтвознавці, аматори-ентузіасти.

Співробітниками церковно-археологічних музеїв у процесі фондової роботи вперше на українських землях Російської імперії були розроблені принципи систематизації та класифікації церковних пам'яток, їх атрибуції та використання у музейних колекціях. Науковці, причетні до створення та діяльності давньосховищ, не тільки збирали і зберігали старожитності, а й вивчали, робили їх доступними широкому колу науковців й аматорів. Створені музеї були доступними для громадського відвідування, музейний матеріал використовувався й у навчальному процесі. Окрім наукової та екскурсійної роботи, церковно-археологічні музеї займалися і виставковою діяльністю – брали участь у виставках або самі створювали такі виставки на основі своїх фондів. Цими музеями у процесі їх функціонування була зібрана значна кількість унікальних пам'яток: античних, азіатських, західноєвропейських, східнослов'янських, східних християнських. Відтак своєю роботою вони долучилися до створення вітчизняної системи музеїв і формування в Україні системи охорони пам'яток.

Полтавський церковний історико-археологічний комітет було засновано 1906 р.¹⁵ Ініціатива його відкриття належить Преосвященному Іоанну (Смирнову), єпископу Полтавському та Переяславському. Ще в 1904 р., відразу після посідання Полтавської кафедри, Владика Іоанн, зацікавившись місцевою церковною старовиною, висловився про створення у Полтаві церковного давньосховища. На початок 1906 р. єпископ Іоанн згуртував навколо себе невелике коло осіб, котрі цікавилися церковною археологією, й запропонував приступити до відкриття в Полтаві церковного історико-археологічного комітету.

¹² Гужва Ю. Володимир Іванович Трипольський... С. 49.

¹³ Трипольский В. Полтавское епархиальное древлехранилище. Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской епархии. Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1909. 141 с.

¹⁴ Карсим І.А. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Vita Antiqua*. 1999. № 2. С. 240-241.

¹⁵ Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. Вып. 1... С. 3.

Проект комітету, за дорученням владики Іоанна, розробив дійсний член Імператорського Санкт-Петербурзького Археологічного інституту Володимир Пархоменко (1880-1942), уродженець Полтавщини, який незадовго до цього прибув до Полтави та працював викладачем церковної історії у духовній семінарії. Для обговорення складеного В.Пархоменком проекту комітету та вирішення інших питань, пов'язаних з його відкриттям, 21 червня 1906 р. єпископ Іоанн провів спеціальну нараду з ініціативною групою майбутнього Комітету (єпархіальний спостерігач церковних шкіл протоієрей І. Ольшанський, директор психіатричної лікарні О.Мальцев, викладачі семінарії М.Орлов і В.Пархоменко)¹⁶. Після наради до Синоду було відправлено клопотання з проханням про відкриття у Полтаві установи, котра б опікувалася предметами місцевої церковної старовини.

Допоки чекали відповіді із Синоду, В.Пархоменко, за дорученням Владики Іоанна, розіслав по єпархії звернення – прохання надсилати церковні старожитності для давньосховища, яке має відкритися. Обов'язковою умовою було те, що дані речі повинні були мати вік не менше 100 років.

Наприкінці жовтня 1906 р. Владика Іоанн отримав указ Синоду від 26 жовтня 1906 р., в якому повідомлялося, що Синод своїм рішенням № 5771 від 11-21 жовтня постановив: заснувати в місті Полтаві при архієрейській кафедрі церковний історико-археологічний комітет з давньосховищем при ньому й затвердити його статут¹⁷.

Згідно статуту, Полтавський церковний історико-археологічний комітет ставив своїм завданням історико-археологічне вивчення минулого Полтавської єпархії «у всьому його різноманітті», а також охорона й обстеження пам'ятників церковної старовини у межах єпархії.

Для здійснення своїх завдань Комітет: а) спостерігав за збереженням монументальних пам'яток церковної старовини та вживав заходів проти псування їх чи винищення, повідомляючи своєчасно Імператорську Археологічну комісію про пам'ятки, які потребують реставрації чи ремонту, або передбачаються до знищення; б) повідомляв та описував місцеві архіви, а також будь-які інші пам'ятки старовини; в) вивчав місцеві релігійні звичаї, перекази тощо; г) збирав і зберігав по можливості у своєму давньосховищі речові та писемні пам'ятки місцевої церковної старовини; д) піклувалося про поширення серед місцевого духовенства та суспільства історико-археологічних відомостей; е) друкував матеріали та наукові дослідження з історії та археології єпархії¹⁸.

Відкриття заснованого Комітету відбулося у будинку архієрея 2 листопада 1906 р. На цьому першому засіданні було обрано і склад Комітету, до якого увійшли як духовні, так і світські особи: єпископ Прилуцький Феодосій, ректор Полтавської семінарії архімандрит Варлаам, протоієрей М.Уралов, І.Галабутський, кафедральний протоієрей Ф.Лазурський, викладач Петровського Полтавського кадетського корпусу, історик І.Павловський, директор психіатричної лікарні О.Мальцев, викладач семінарії М.Орлов, священник В.Трипольський та інші. Очолив Комітет Владика Іоанн. Рада Комітету,

¹⁶ Ibid. С. 38.

¹⁷ Ibid. С. 18.

¹⁸ Устав Полтавского церковного Историко-Археологического Комитета, утвержденный Святейшим Синодом по определению от 11-21 октября 1906 года за № 5771. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная. 1906. № 33 («0 ноября»). С. 477-478.

згідно статуту, була обрана на три роки. Обов'язки діловода (тобто наукового секретаря) та завідувача давньосховищем були покладені на В.Пархоменка, обов'язки скарбника і помічника завідувача давньосховища – на особистого секретаря єпархіального архієрея Г. Житецького¹⁹.

Рада комітету звернулася до духовенства єпархії з тим, щоб переглянули старожитності у своїх храмах і без дозволу єпархіальної влади нікому не віддавали та не продавали старих церковних речей, а повідомляли комітет про їх наявність. Звіт про роботу комітету за рік діяльності – на листопад 1907 р., складений В.Пархоменком, свідчить, що у давньосховищі було зібрано 863 предмета: стародруки, рукописи, сакральні речі (дароносці, диски, звідниці, хрести, лампади, плащаниці, фелоні)²⁰. Отримані речі було атрибутовано, у спеціальних книгах велися записи про місце і час надходження предметів, вказувалося ім'я особи, яка його надала, час виготовлення предмету. Кожен предмет отримав свій інвентарний номер, тобто проводилася скрупульозна робота по систематизації колекції, створення експозиції давньосховища.

Для атрибуції речей комітет запрошував відомих фахівців. Так, упродовж 23-27 квітня 1907 р. у давньосховищі працював Орест Левицький (1848-1922), історик, секретар Київської археологічної комісії, згодом один із засновників Академії наук України). Вчений визначив чимало найцінніших предметів колекції, серед яких 8 рукописів 16 ст., стародруки, картини з біблійними сюжетами, сакральні речі 15-16 ст. та енкаліпсид (наперсний хрест-мощовик) 12 ст.²¹

Наукову атрибуцію речей проводили директор Київського музею М.Біляшівський, професор Київського університету, історик мистецтва І.Павлуцький, останній відзначив високий художній рівень шитва на фелонях, що є творами українського мистецтва. З дозволу завідувача музею професор І.Павлуцький зробив світлин цих унікальних творів для презентації їх на археологічному з'їзді, що мав відбутися у Чернігові.

Окрім наукової роботи, проводилася й екскурсійна, давньосховище було відкрите для відвідувачів. Давньосховище (під нього відвели три кімнати одного з будинків єпархіальної консисторії) було освячене владикою Іоанном 16 вересня 1907 р. і відкрито для відвідувачів по неділям з 12 до 14 години. Відповідно записів у журналі, це були члени Полтавської вченої архівної комісії, члени Церковного історико-археологічного комітету, духовенство єпархії, викладачі та вихованці гімназій, духовної семінарії і просто містяни.

Поважним був і список почесних членів Полтавського церковного історико-археологічного комітету, серед яких відомі вчені та громадські діячі, котрі сприяли його роботі: М.Покровський, директор Імператорського Санкт-Петербурзького археологічного інституту, професор О.Левицький, професор Київської духовної академії М.Петров, О.Успенський, директор Московського археологічного інституту, князь В.Кочубей, відома покровителька археологічної науки графиня П.Уварова й інші.

Діяльність комітету, звіти про стан давньосховища, фінансові звіти, акти ревізійної комісії заслуховувалися на його засіданнях, а також доповіді з історії місцевих монастирів і церков, результати обстеження сакральних пам'яток

¹⁹ Шендрик Л. Полтавський церковний історико-археологічний комітет... С. 133.

²⁰ Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. Вып. 1... С. 44.

²¹ Ibid. С. 26.

епархії. Комітет обмінювався досвідом роботи з такими ж комітетами, його члени виступали з науковими доповідями на археологічних з'їздах. З результатами своєї роботи комітет знайомив населення губернії на шпальтах місцевої преси.

Комітет своїм коштом видавав і окремі дослідження своїх членів, зокрема книгу В. Пархоменка «Начерк історії Переяславсько-Бориспільської епархії (1733-1785 рр.) у зв'язку із загальним ходом малоросійського життя того часу»²². Видання Полтавського церковного історико-археологічного комітету отримали схвальні відгуки у пресі – на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения», «Правительственного вестника» тощо²³.

Давньосховище мало і свою бібліотеку, де зберігалися видання з історії, етнографії, мистецтва, різна довідникова література, необхідна для атрибуції предметів, що надходили до музею («Палеографія» професора О. Соболевського, «Архівознавство» Воронова, «Російська нумізматики» Маркова, «Стародавні ікони», «Значення іконописного оригіналу», «Начерки історії іконопису» О. Успенського й інші); «Труди Полтавської ученої архівної комісії», власні видання та дослідження комітету з інших регіонів України²⁴. Тобто була сформована фахова книгозбірня, необхідна для наукової та музейної роботи.

Особливої уваги заслуговує робота Комітету по збереженню давніх храмів Полтавщини. Їх огляд на теренах епархії здійснював член комітету, етнограф і мистецтвознавець, завідувач історико-етнографічним відділом губернського музею Костянтин Мощенко. Вже на другому засіданні комітету 9 листопада 1906 р. Владика Іоанн підняв питання про стан і способи збереження запорозької Покровської церкви в Ромнах, зведеної коштом останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського у 1764 р.²⁵ На всіх наступних засіданнях комітету, аж до перенесення, зведення Покровської церкви на новому місці у Полтаві (на подвір'ї архієрейського дому) й освячення 28 червня 1909 р., вирішувалися питання як наукові, так і фінансові та правові щодо збереження козацької пам'ятки: дотримання законності (переговори з громадою храму щодо його вартості, за 4 800 руб. парафіяни уступили церкву комітету), способи демонтажу, перевезення та зведення на новому місці, реставрація іконостасу.

Отже, була проведена колосальна робота по врятуванню національної реліквії – музеєфікації храму. Власне на кожному засіданні комітету розглядали питання про стан старих храмів епархії та вирішувалися способи про реставрацію церков, які її потребували; всі храми були сфотографовані та створено спеціальний альбом із цих фотографій (дозвіл на фотографування від Комітету мали Й. Хмелевський і В. Бучневич).

Значна увага приділялася комітетом і охороні й опису документів колишніх протопопських правлінь, які на цей час знаходилися в архівах повітових міст. За постановою Комітету протоієреї отримали спеціальні інструкції щодо охорони й опису архівів і залучення до означеної роботи місцевої інтелігенції та духовенства.

²² Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Полтава: Электрич. Типо-Лит. Торг. Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. 98 с.

²³ Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. Вып. 2... С. 84.

²⁴ Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. Вып. 1... С. 43.

²⁵ Ibid. С. 5.

Високо оцінена була діяльність Полтавського церковного історико-археологічного комітету на XIV Всеросійському Археологічному з'їзді, який відбувся у серпні 1908 р. в Чернігові²⁶. Однією з найважливіших причин його скликання була турбота про збереження вітчизняних пам'яток історії та старовини. На засіданні Археологічного з'їзду було наголошено, що з 30 регіональних комітетів, котрі діяли в Росії, слід виокремити три, які вигідно відрізнялися своєю діяльністю від інших, і серед цих трьох – Полтавський. У роботі з'їзду взяли участь полтавці: І. Павловський, В. Пархоменко (виступив з науковою доповіддю та виконував обов'язки секретаря секції церковних старожитностей), В. Трипольський (на цей час завідувач Полтавського давньосховища, на з'їзді представив виставку полтавських старожитностей: плащаниця 1466 р., хрест домонгольського періоду, срібна чаша 16 ст., декілька рукописних книг 15-16 ст.)²⁷. Також було представлено доповідь про будівлі стилю ампір Полтавської губернії²⁸.

В. Пархоменко взяв діяльну участь у підготовці та проведенні 15 Археологічного з'їзду, що відбувся в липні 1911 р. у Новгороді, на якому представив роботу Полтавського церковного історико-археологічного комітету та подав анотацію унікальних речей давньосховища²⁹.

ПОЛТАВСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ І МУЗЕЙ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

Діяльним членом Полтавського церковного історико-археологічного комітету і членом ради комітету був І. Павловський, котрий збирав матеріали з історії єпархії та регулярно виступав з доповідями на засіданнях. Саме він 1895 р. виступив з ініціативою створення музею на полі Полтавської битви і з того часу доклав чимало зусиль для його відкриття³⁰.

Проте це стало можливим за підтримки Комітету та Владики Іоанна особисто. Хронологію цієї епохальної роботи можна відшукати на підставі документів комітету. На засіданні Комітету 16 січня 1907 р. з ініціативи Владики Іоанна обговорювалося питання про відкриття при Комітеті особливого музею на Полі Полтавської битви, який би був спеціально присвячений цій події³¹.

Отже, від самого початку його діяльності розпочався збір експонатів для відкриття при комітеті музею на Полі Полтавської битви, а І. Павловському було доручено звернутися до осіб, які мають необхідні предмети для музею, з проханням висилати їх коміtetу. На засіданні Комітету 13 березня 1907 р. І. Павловський виступив з проектом заходів створення музею на Полі Полтавської битви. Було вирішено на попередні роботи з облаштування музею виділити із коштів комітету 200 руб. і прискорити збір предметів для цього музею з тим, щоб приурочити його відкриття до 200-річного ювілею Полтавської битви 27 червня 1909 р.³²

²⁶ Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове 1908. Т. 3. Москва, 1911.

²⁷ Ibid. С. 72.

²⁸ Карсим І.А. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах... С. 245.

²⁹ Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. Вып. 3... С. 181.

³⁰ Шендрик Л. Полтавський церковний історико-археологічний комітет... С. 138.

³¹ Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. Вып. 1... С. 40.

³² Ibid. С. 41.

Географія пошуків експонатів, яку проводив І.Павловський, вражаюча: провідні музейні установи, архіви, бібліотеки Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Стокгольма, а також терени Полтавської губернії. 27 березня 1907 р. комітет затвердив план підготовчих робіт по облаштуванню музею на Полі Полтавської битви, який склав І.Павловський. На засіданні 10 квітня 1907 р. комітет виділив 85 руб. для виготовлення моделі першого пам'ятника в пам'ять про Полтавську битву, спорудженого коштом П.Руденка. Водночас І.Павловський отримав 200 руб. на видання своєї праці про Полтавську битву (знову ж таки як підготовчі заходи до 200-річчя баталії)³³.

25 листопада 1907 р. на загальних річних зборах Полтавського церковного історико-археологічного комітету І.Павловський доповів про предмети, які вже зібрані для музею Полтавської битви, й отримав подяку за проведену роботу. На листопад 1907 р. І.Павловський у давньосховищі відібрав 35 предметів для музею Полтавської битви³⁴.

У звіті роботи комітету за листопад 1907 – листопад 1908 рр. В.Пархоменко підкреслив, що комітет збирав речі – портрети, книги, зброю тощо та розпочав влаштовувати музей, який повинен був відкритися до 200-літнього ювілею битви – 27 червня 1909 р.³⁵

До музею Полтавської битви було передано деякі речі з самого давньосховища. Наприклад, покривало початку 18 ст., що раніше зберігалося в одному із храмів м.Зінькова, з алегоричним зображенням Полтавської битви: орел (Росія) вириває ключ із пащі лева (Швеція)³⁶.

У наступні роки Полтавський церковний історико-археологічний комітет продовжував опікуватися музеєм Полтавської битви на Шведській Могилі: виділяв кошти на господарські потреби, зокрема на освітлення, поповнення експозиції тощо.

Експозиція єпархіального давньосховища Полтавського церковного історико-археологічного комітету

Сьогодні можна лише уявити собі ті безцінні скарби, які містила експозиція єпархіального давньосховища (очолював священик В.Трипольський), зібрана співробітниками Полтавського церковного історико-археологічного комітету.

На кінець 1909 р., тобто за три роки функціонування у Полтавському єпархіальному давньосховищі нараховувалося 1 150 предметів³⁷. Показовою є характеристика колекції давньосховища, написана професором Київського університету Св.Володимира В.Перетцом (відомим знавцем археології) після його ознайомлення з колекцією музею у червні 1910 р. Вчений писав, що давньосховище багате на пам'ятки старовини, в ньому є унікальні зразки давнього шитва 17-18 ст., плащаниці 15-18 ст., серед яких звертає на себе увагу плащаниця 1466 р. з вишитим записом, котрий сповіщає, що ця плащаниця була вишита княгинею Оленою. Були в давньосховищі хрести, панагії, художньої роботи ікони 17-18 ст. Особливо привертали увагу ікони «Святе сімейство»,

³³ Ibid. С. 60.

³⁴ Ibid. С. 51.

³⁵ Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. Вып. 2... С. 73.

³⁶ Трипольский В. Полтавское епархиальное древлехранилище... С. 42.

³⁷ Ibid. С. 139.

«Апостол Петро» у вигляді типового українця, «Великомучениця Варвара», картини «Страшного Суду» із значною кількістю місцевих деталей³⁸.

Головний акцент професор В. Перетц і його стипендіати С. Маслов, В. Маслов та О. Грузинський зробили при огляді та дослідженні колекції рукописів і стародруків, а серед них найвидатніша пам'ятка – рукопис Пересопницьке Євангеліє. Тоді ж за ініціативи В. Перетца й О. Грузинського (згодом відомий вчений-палеограф) у давньосховищі працювала особлива переписувачка, яка й скопіювала Пересопницьке Євангелія для його подальшого дослідження та перевидання у Києві³⁹.

Експозиція давньосховища (рис. 1) включала в себе 8 відділів: у першому з них великий інтерес становило численне зібрання напівуставних рукописів: Євангелій, ірмологів і богослужбових книг, прикрашених художніми заставками та віньєтками, виконаних вручну. У другому відділі поруч із творами, орнаментованими народними мотивами, були високохудожні роботи місцевих майстрів, які майстерно втілили західні стилі Ренесанс і Рококо. Третій відділ складався переважно з численних золотощвейних священицьких облачень і покровів для святих дарів, а також шовкового шитва, що є талановитою переробкою пишних орнаментів і кольорів Сходу. У великій кількості представлені були французькі тканини, які завозилися з-за кордону і жертвувалися храмам заможними та щедрими ктиторами. У четвертому відділі зберігалася плащаниця 1466 р. візантійської композиції, що викликала великий інтерес серед учених археологів Москви і Санкт-Петербурга. Загалом цей відділ відбивав характер західного впливу в українському живописі. У п'ятому відділі головне місце було відведено іконам, серед яких більшість писано під західним впливом, інші – під російським і треті – з яскравими українськими рисами: «вільні художники» нерідко зображували святих у вигляді типових українців, у їхніх національних костюмах і яскравих головних уборах. Чудовими були символічні ікони, в яких позначилося вираження народного розуміння Євангельських істин і священних оповідань. У решті трьох відділів заслуговували на увагу предмети дерев'яного різьблення та численні світлини української архітектури, а також церков Полтавської єпархії⁴⁰.

Велику історико-культурну цінність мали експонати розділу друку та писемності, до якого входили такі унікальні пам'ятки, як рукописне Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр. з автографом Івана Мазепи (нині зберігається у Національній бібліотеці імені В. Вернадського); Євангеліє львівського друку 1636 р., на якому, за переказами, присягав гетьман Б. Хмельницький під час Переяславської ради 1654 р.; видання Віленської, Чернігівської, Московської, Новгород-Сіверської, Почаївської й інших відомих друкарень 17-18 ст. Значна кількість музейних предметів у свій час була пожертвована місцевим церквам козацькою старшиною та пов'язана з історією козацтва на Полтавщині.

На відміну від колекцій інших церковно-археологічних товариств, каталоги яких нам відомі (наприклад, Подільське чи Київське), суто археологічна колекція (матеріальні предмети давніх цивілізацій, ювелірні вироби, нумізматичні

³⁸ Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. Вып. 3...

³⁹ Ibid. С. 211.

⁴⁰ Трипольский В. Полтавское епархиальное древлехранилище... С. 2-3.

експонати тощо) була незначною. Найбільш цінними були два хрестинколпіони 12-13 ст., які відносилися до доби Київської Русі. Загалом у колекції нараховувалося два енколпіони, 9 натільних і 6 наперсних хрестів, два дерев'яних складня, два мідних і один срібний. Нумізматична колекція нараховувала усього 78 екземплярів переважно 17-19 ст. У той же час серед них було 34 монети римських і візантійських, польська монета 1505 р. та більше десятка невизначених екземплярів⁴¹.

Загалом можна відмітити, що колекція Полтавського комітету мала неабияку церковно-етнографічну колекцію переважно козацької доби, яка яскраво її відрізняла від збірок давньосховищ інших губерній (загалом змістовий аналіз цих музейних колекцій у порівняльному контексті в межах українських губерній є досить перспективним напрямком в українському музеєзнавстві).

У 1910 р. В. Трипольського було переведено з Полтави на інше місце служби, з того часу діяльність єпархіального давньосховища почала занепадати. Щоб зберегти унікальну колекцію, у 1915 р. її було передано Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства. Нині вцілілі його пам'ятки зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, деякі колекції – у Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка та Державному історико-культурному заповіднику «Поле Полтавської битви».

Працював Полтавський церковний історико-археологічний комітет включно до 1917 р.

Висновки

Діяльність Полтавського церковного історико-археологічного комітету та єпархіального давньосховища мала регіональний характер. Основною причиною його створення було занепокоєння сучасним і турбота про збереження пам'яток церковної історії та старовини Полтавщини, комплектування давньосховища (музею) шляхом придбання речей, обміну та пожертвувань. Пам'ятки надходили з церковних і монастирських ризниць і бібліотек, із випадкових розкопок при проведенні земельних робіт, від парафій і приватних осіб тощо. Значна частина старожитностей у той час або прямо належала до церковних предметів, або зберігалася при монастирях і церквах.

У процесі комплектування давньосховища поступово формувалася методологія їхнього наукового вивчення, розширялася джерельна база, накопичувався матеріал. Для консультацій і допомоги у систематизації отриманих матеріалів комітетом запрошувалися відомі вчені й музейні діячі – Микола Біляшівський, Кость Мощенко, Орест Левицький, Григорій Павлуцький та ін. Велику роль у діяльності Комітету відіграло місцеве духовенство, яке комплектувало колекцію, надсилаючи унікальні речі церковної старовини та стародруки. Значну роботу провадив завідувач єпархіального давньосховища, священик В. Трипольський, який особисто їздив по населеним пунктам і збирав предмети старовини, атрибутував їх, склав каталог старожитностей.

Упродовж своєї 11-річної діяльності Полтавський церковний історико-археологічний комітет виріс у повноцінний центр дослідження минулого

⁴¹ Ibid. С. 119-122, 136-137.

Полтавщини. Осередок еволюціонував у справжнє наукове товариство з власним друкованим органом і чітко визначеною організаційною структурою, що регламентувалася статутними положеннями. Склад комітету постійно розширювався, основними завданнями були проблеми теорії науки, церковна архітектура, її регіональні особливості, історія предметів церковного начиння, іконопису, церковного прикладного мистецтва тощо. Полтавський церковний історико-археологічний комітет, створений як з науковою, так і пам'яткоохоронною метою, сприяв формуванню на Полтавщині музейної справи, створенню археологічних, етнографічних та історико-культурних колекцій, започаткував музеєфікацію та вивчення церков і проводив велику культурно-освітню роботу, ставши ініціатором фундації музею Полтавської битви на Шведській Могилі.

Нині матеріали Полтавського церковного історико-археологічного комітету продовжують відігравати значну роль у краєзнавчих розвідках, музейній діяльності та пам'яткоохоронній діяльності.

REFERENCES

- Guzhva, Yu.** (2015). Volodymyr Ivanovich Trypolsky. In *Collection of scientific articles based on materials from round tables dedicated to the memory of the historian, archivist, museum worker I.F. Pavlovskiy*. Issue 1. Poltava, 49-55 [in Ukrainian].
- Karsym, I.A.** (1999). Development of problems of church archaeology at archaeological congresses of the second half of the 19th – early 20th centuries. *Vita Antiqua*, 2, 240-246 [in Ukrainian].
- Komarova, I.I.** (1992). Church-archaeological institutions and protection of cultural monuments in Russia in the late 19th – early 20th centuries. *Archaeographic yearbook for 1990*. Moscow: Nauka, 83-102 [in Russian].
- Kravchenko, I.** (2023). Archaeological Antiquities of Church and Archaeological Museum at Kyiv Theological Academy (1872-1919). *Eminak*, 2 (42), 252-270. DOI: 10.33782/eminak2023.2(42).651 [in English].
- Kudrytskyi, A.V. (Ed.)** (1992). Poltava Historical and Archaeological Committee. In *Poltava Region: Encyclopedic Directory*. Kyiv, 757-758 [in Ukrainian].
- Lytvyn, K.** (2011). On the history of the formation of the ethnographic collection of the exhibition of the XIV archaeological congress in Chernihiv. *Siveryanskyi Litopys*, 3, 94-99 [in Ukrainian].
- Nestulya, O.** (2002). Church Antiquities of Poltava Region (1917-1941). In **Voinalovych, V.A.** *The State and the Church in Poltava Region during the Soviet Era*. Poltava, 37-72 [in Ukrainian].
- Parkhomenko, V.** (1908). *Essay on the history of the Pereyaslav-Boryspil diocese (1733-1785) in connection with the general course of Little Russian life of that time*. Poltava: Electric. Typo-Lit. Trade. Houses of I. Frishberg and S. Zorokhovich [in Russian].
- Pavlovskiy, I.F.** (1912). *Brief biographical dictionary of scientists and writers of Poltava province from the middle of the 18th century: with portraits*. Poltava: Typo-lithography of the successors of Dokhman [in Russian].
- Pavlovskiy, I.F.** (1914). *Poltava residents: Hierarchs, statesmen and public figures and philanthropists*. Poltava: Printing business partnership (former Dokhman) [in Russian].
- Piskova, E.M.** (2011). Poltava Diocesan Antiquities Storage. In *Encyclopaedia of the History of Ukraine*. Vol. 8. Kyiv, 370 [in Ukrainian].
- Shendryk, L.** (2012). Poltava Church Historical and Archaeological Committee and its Role in the Foundation of the Museum of the Battle of Poltava at the Swedish Grave. Proceedings of the Conference: *IV All-Ukrainian Scientific Conference 'Vaingort Readings': 'Ukraine: Architecture, History, Art'*. Poltava, 131-141 [in Ukrainian].
- Tripolskiy, V.** (1909). *Poltava diocesan antiquities repository. Index with descriptions of outstanding written and material monuments of church antiquity of the Poltava eparchy*. Poltava: Electric printing house of G.I. Markevich [in Russian].
- Yas, O.V.** (2011). Poltava Church and Archaeological Committee. In *Encyclopaedia of the History of Ukraine*. Vol. 8. Kyiv, 374 [in Ukrainian].
- Zaremba, S.** (1995). Church-historical and archaeological society in Kyiv. *Kyivska Starovyna*, 1, 82-89 [in

Ukrainian].

Zemskyi, Y. & Trygub, O. (2023). Podillia Church Historical and Archaeological Society in the Study of Archaeological Heritage. *Eminak*, 2 (42), 234-251. DOI: 10.33782/eminak2023.2(42).650 [in English].

Zhuk, V. (1990). What is known about the first museum on the field of the Poltava Battle? *Nash ridnyi krai*, 4, 26-35 [in Ukrainian].

Zhuk, V. (1991). What is the fate of the unique gift of the Moldavian master? *Nash ridnyi krai*, 6, 7-12 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 29.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.02.2025



Рис. 1. Експозиція Полтавського єпархіального музею (1909 р.)
(джерело: Трипольський В. Полтавское епархиальное древлехранилище...)